

**ӨЛКЕТАНУ ЖӘНЕ ТҰЛҒАТАНУ –
КРАЕВЕДЕНИЕ И ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ –
LOCAL HISTORY AND COGNITION OF PERSONALITY**

ӘОЖ: 327

Турекулова Ж.Е., * Тауасарова А.Т.

PhD доктор, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ГЕОСАЯСИ ФАКТОРЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
СЫРТҚЫ ЖӘНЕ ІШКІ САЯСАТЫНА ЫҚПАЛЫ**

Автор корреспондент: turekulova74@mail.ru

Түйін. Геосаясат - бұл мемлекеттің аумақтық-географиялық жағдайларына негізделген, материалдық және рухани құндылықтарын, халықтың санын, әлеуетін, тұрмысын қамтыған, ұлттық қауіпсіздігімен бірге елдің мақсатына, мүдделері мен стратегияларына қол жеткізуге мүмкіндік беретін сыртқы және ішкі саясатын негіздеуге арналған тұжырымдамалар жиынтығы. ХХІ ғасырда геосаяси факторларға, мемлекеттердің геостратегиясына, ұлттық мүдделерінің жүзеге асырылуына, мемлекетаралық, аймақтық және ғаламдық деңгейлердегі геосаяси күштердің ара-қатынасы, геосаяси тұжырымдарының ерекшелігіне айрықша назар аударылуда. Осы орайда, мақалада Қазақстан Республикасының геосаяси дамуының бағыттары қарастырылады және қазіргі таңдағы негізгі сыртқы саяси басымдықтарына мен оларды жүзеге асыру механизмдеріне талдау жасалынады. РФ, АҚШ, ҚХР сияқты ірі геосаяси күштердің Орталық Азия аймағындағы геосаяси мүдделері айқындалады. Геосаяси мәдениеттің қазақстандық қоғамның құндылықтарына, рухани жаңғырудағы ықпалы зерделенеді.

Кілт сөздер: геосаясат, геостратегия, сыртқы саясат, геосаяси ықпал, географиялық жағдай, геомәдениет және қоғам құндылықтары

Кіріспе. Геосаяси тұжырымдамалар, мемлекеттердің ұлттық мүдделерін жүзеге асырудағы геосаяси факторлар, халықаралық, аймақтық деңгейлердегі геосаяси қатынастар қазіргі таңдағы әлемдік саясаттағы өзекті мәселелердің қатарына енеді. Геосаясаттағы маңызды ұғымдар: аумақ, географиялық кеңістік, халықтың саны, жер асты байлығы болып табылады. Барлық мемлекеттердің саясаты геосаяси (саяси-аумақтық) факторлардың негізінде құрылады және мемлекеттің тұтастығы және аумақ қауіпсіздігін қамтамасыз ету, шекараны қорғау, коммуникацияларға қол жетімділік түріндегі міндеттерді шешуге бағытталған. Халықаралық қатынастар жүйесінде орын алған қақтығыстардың басым бөлігінің түп негізі геосаяси, саяси-аумақтық мәселелерден туындайды. Әлемдік саясаттағы ірі державалардың басты мақсаты экономикалық және әскери - саяси түрде жер шарының барлық аймақтарында өзінің геосаяси ықпалын арттыру. ХХ ғ екінші жартысында мемлекеттер арасындағы қатынастар күш тепе-теңдегі негізінде өрбіп, Ялта-Потсдам халықаралық қатынастар жүйесінің мәні: екі алып ел КСРО мен АҚШ теке-тірестерімен айқындалды. Екі полярлық жүйе ХХІ ғ басында ыдырағаннан кейін, идеологиялық және саяси түрінде көрініс берген социализм және капитализм жүйелері арасындағы қайшылықтардың орнына ұлттық мүдделердің жүзеге асырылуы және геосаяси мақсаттарды іске асыру түріндегі тұжырымдамалар орнады.

Теориялық талдау. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, Қазақстан Республикасы әлемдегі маңызды геосаяси орталықтардың біріне айналды. Қазақстан Республикасы Еуразия кеңістігінің кіндігінде орналасқан мемлекет ретінде геосаяси тұрғыдан маңызды аумақта орналасқан. Қазіргі кездегі Еуразия кеңістігінде қалыптасқан геосаяси жағдай, ХХ ғ басында Оксфорд университетінің профессоры Х. Маккиндер тұжырымдамасының өзектілігін артып отыр. Х. Маккиндердің «Кім Хартленді билесе, сол «Әлемдік Аралға» билік құрады, ал «Әлемдік билікті ықпалында ұстаған күш дүниежүзін билейді» [1], атты тұжырымдамасының астарында барлық Еуразия материгін және Солтүстік Африканы

қамтитын «Әлемдік Арал» ауқымындағы тарихи-геосаяси өзгерістердің өзегін – Хартленд құрайды деген көзқарас бар.

Классикалық еуразиялық зерттеулерде Еуразия кеңістігін геосаяси тұрғыдан екі мағынада ажыратады: біріншісі, «Кіші Еуразия» – посткеңестік постимпериялық кеңістік [2, б. 78]. Оның шегі бұрынғы Ресей империясының және Кеңес Одағының аумағымен анықталады. «Кіші Еуразия» термині (лат. “Eurasia in sensu strictu”) ғылыми айналымға 1933 жылы Петр Савицкимен енгізілген. «Үлкен Еуразия» – бұл Атлант мұхитынан Тынық Мұхитына, Солтүстік Мұзды мұхиттан Үнді мұхитына дейінгі кеңістікті қамтиды. Петр Савицкий, неміс этнографы Александр фон Гумбольдттың негізінде барлық Еуразия құрлығына қатысты «Eurasia in sensu latiore» терминін ұсынған.

Зерттеушілер Зб Бжезинскийдің «Орталық Азияға бақылау орнату арқылы тұтастай Еуразияға ықпал жасауға болады» деген [3, б.168], ойын өрбіте отыра, Орталық Азияда ықпал орнатуға бағытталған геосаяси теке-тірес көлік дәліздері мәселелеріне келіп тіреледі, ал Батыстың мүдделері Ресей және Иранды окшаулай арқылы өз мүдделері арқылы көлік дәліздерін жүргізу деп тұжырымдайды [4, б. 77].

Батыс елінің және посткеңестік кеңістік елдерінің зерттеушілері үшін Орталық Азия аймағы, өзінің геосаяси, геэкономика және геостратегиялық маңызына, аймақтағы шетел мемлекеттерінің мүдделері және өзара бақталастығы, табиғи ресурстарды тасымалдау және көлік дәліздерін құру мәселелеріне байланысты Еуразия кеңістігіндегі басты геосаяси аймақ.

Орталық Азияның геосаяси жағдайы туралы Батыстық зерттеушілер, М. Маккиндердің «Хартленд» геосаяси теориясының негізінде «Үлкен Орталық Азия» (Greater Central Asia Partnership (GCAP) терминін ұсынады. Термин авторы С.Ф. Старр (S. Frederick Starr) 2005 жылы «Foreign Affairs» журналында «Үлкен Орталық Азия Жобасы Ауғаныстан және оның көршілері үшін» («A Greater Central Asia Partnership for Afghanistan and Its Neighbors») атты мақаласын жариялайды [5]. Мақалада Орталық Азияның географиялық аумағына 5 дәстүрлі мемлекеттермен қатар, Қытайдың батыс бөлігін (Шыңжаң), Монғолияны, Иран және Ауғаныстанның солтүстік аудандарын қосып қарастыруды ұсынады. Орталық Азия терминін саяси айналымға 1992 жылы Орта Азия елдерінің Саммитінде Н. А. Назарбаев енгізген. Ресейлік зерттеушілер, Орталық Азияны геосаяси тұрғыдан Елбасы ұсынған термин шеңберінде қарастыруды ұстанады. Посткеңестік кеңістіктің зерттеушілерінің көзқарасында Орталық Азия аймақ ретінде қалыптаспағанын, аймақтық институттардың тапшылығын және барлық мәселелер екі жақты қатынастар шеңберінде ғана шешіліп жүргенін алға тартады [6, б. 21].

Тәжірибелік бөлім. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатына, экономикасына, географиялық жағдайына ықпал ететін факторлардың негізгісі, Орталық Азия аймағындағы ірі державалардың бәсекелестігі, өз ықпалын арттыруға бағытталған саяси-экономикалық мүдделері. Ірі «геосаяси ойыншылар» Америка, Ресей, Қытай Орталық Азия елдері үшін үш саяси Жобаны алға ұсынады:

– Ауғаныстанмен тығыз интеграцияны қамтитын американдық «Үлкен Орталық Азия» жобасы;

– Ресейлік Еуразиялық Одақ жобасы;

– Қытайлық «Бір белдеу бір жол» жобасы.

Америка Құрама Штаттарының негізгі геосаяси мүдделері: Ресей және Қытайдың ықпалын әлсірету; Дж Най ұсынған «Жұмсақ күш» саясатын енгізу арқылы жастардың бойында батысшылдық өмір сүру модельдерін қалыптастыру; Ауғанстан мәселесін шешу; энергоқорларды тасымалдау.

1999 жылы қабылданған АҚШ «Жібек Жолы Стратегиясында» АҚШ маңызды мүдделері төмендегіше берілген: суверенитетті қолдау, аймақта демократиялық мемлекеттердің дамуына қолдау таныту, аймақ мемлекеттері арасында тығыз қарым-қатынасты орнату, аймақтың табиғи ресурстарына қатысты экономикалық дамуды және нарықтық принциптерді алға тарту [7].

2020 жылы АҚШ Мемлекеттік хатшысы Майк Помпеоның Қазақстан және Өзбекстан Республикаларына жасалған ресми сапарлары, АҚШ Орталық Азия үшін 2019-2025 жылдарға арналған Стратегиясымен тұспа-тұс келді. Стратегияға сәйкес, Орталық Азия аймағы Америка Құрамма Штаттары үшін өмірлік маңызы бар аймақ болып табылады және бұл фактор Американың Ауғанстандағы қатысу деңгейіне байланысты туындамайды [8] деп тұжырымдалуы арқылы, АҚШ өзінің геосаяси ықпалын арттыруға мүдделі екендігін айқындайды.

Орталық Азиядағы Ресейдің және Қытайдың ықпалын әлсірету үшін, халықаралық дамуға қолдау көрсету, тікелей инвестициялар жасау, ТАPI (Түркменстаннан Ауғанстан, Пәкістан, Үндістанға қарай жүргізілген газ құбыры), CASA-1000 (электроэнергияны Қырғызстан және Тәжікстаннан Пәкістан мен Ауғанстанға тарту), C5 + 1 (Орталық Азия және АҚШ мемлекеттерін қамтитын келіссөз алаңын дамыту), Жаңа жібек жолы (Орталық Азия және Оңтүстік Шығысты бірыңғай интеграциялық макро аймаққа шоғырландыру), Транскаспий құбырын (Түркменстан және Қазақстаннан Кавказ және Еуропа әлдеріне газ тасымалдайтын құбыр) түріндегі жобаларға қолдау көрсету міндеттерін қойды.

Ресей Федерациясының Орталық Азиядағы геосаяси мүдделері: Ресейдің үкіметаралық саяси экономикалық қатынастар жүйесіндегі рөлін арттыру; аймақта Ресейдің экономикалық мүдделерін қамтамасыз ету; аймақтық энерго ресурстарға бақылау орнату; діни экстремизм және терроризмге қарсы бірлесіп күресу; аймақта тұратын орыстардың құқығын қорғау; Еуразиялық Одақтың шеңберін кеңейту және ынтымақтастықты тереңдету.

Ресей Федерациясы үшін ОА өмірлік маңызы бар аймақ қатарына кіреді. Қазіргі таңда Ресей аймақта «Жұмсақ күш» саясатын белсенді түрде жүргізіп отыр. Жұмсақ күшінің бағыты РФ СИМ форматында, ТМД және Еуразиялық Одақ институционалдық құрылымдар шеңберінде (Орыс әлемі қоры, А.М. Горчаков атындағы қор, халықаралық істер бойына Ресей Кеңесі, Ресей Федерациясының қоғамдық палатасы), жаһандық БАҚ («РТ», «Россия-РТР»), правословиелік шіркеу арқылы жүзеге асырылады.

Ресей аумағы арқылы Қазақстан Республикасының мұнайы тасымалданады. 2003 жылы Каспий құбыры консорциумының Тенгиз-Новороссийск мұнай құбыры іске қосылды. Қазақстандық мұнай сонымен қатар, Атырау-Самара мұнай құбыры арқылы және Махачкала-Тихорецк-Новороссийск құбыры арқылы тасымалданады.

Ресейдің ірі геосаяси жобасының бірі, 2018 жылдың 7 қыркүйегінде Ресей Федерациясының премьер-министрі Д. Медведев және Өзбекстан Республикасының премьер-министрі Абдулла Арипов келісімге қол қойған Өзбекстан Республикасындағы атом электро станциясының құрылысы. Жобаны іске асыру бойынша жұмыстар қазіргі таңда белсенді түрде жүргізілуде.

Қытай Халық Республикасының Орталық Азиядағы геосаяси мүдделері: Орталық Азияда Қытайдың әлеуетті геосаяси қарсыластарының ықпалының артпауы; энерго ресурстардың үздіксіз тасымалын ұйымдастыру; Орталық Азия аумағы арқылы Шыңжаңға діни экстремизмнің, исламдық фундаментализмнің, пантюркизмнің, терроризмнің тарауына тосқауыл қою; «Бір жол, бір белдеу» геосаяси жобаны жүзеге асыру. Қазіргі таңда ОА Қытаймен («Достық» станциясы (ҚР) және «Алашанькоу» (ҚХР) және «Алтынкөл» (ҚР) – «Хоргос» (ҚХР) арқылы темір жол желілерімен жалғастырылған. Қытай мен Өзбекстан бірлесіп Ташкент пен Ферғана алқабы арасында өте маңызды теміржол байланысын жасады. Бұл Ангрен-Пап теміржолын 2016 жылдың 22 маусымында Си Цзиньпин мен Ислам Каримов ашқан. Ангрен-Пап теміржолы алдағы жылдары Өзбекстан өнеркәсібін дамытуда маңызды рөл ойнауға арналған. Бұл Ангрен арнайы индустриалды аймағында (SIZ) 224,8 млн. доллардан асатын 16 инвестициялық жобаны қамтитын өте маңызды жоба. Қытай Халық Республикасы өз геосаяси ықпалын арттыру мақсатында «Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан» темір жол желісін, Шыңжаңнан Қырғызстан арқылы Өзбекстан мен Түрікменстанға теміржол салуды жоспарлап отыр, егер ол жүзеге

асса, аймақтағы геосаяси жағдайды өзгертеді. Бұл теміржол дәлізі аймақ елдері үшін сыртқы нарық іздеу үшін Ресейді айналып өту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Егер бұл теміржол құрылысы аяқталса, Қытайдың посткеңестік Орталық Азиядағы басым күш ретінде Ресейдің біртіндеп ығыстырылуын тудырады, теміржол Қытайдың Ресей арқылы өтетін бағдарларға тәуелділігін төмендетеді, бұл Пекиннің геосаясатын арттырады. Сондай-ақ, бұл Қазақстанның еуразиялық транзиттік сауданың негізгі орталығы ретіндегі рөлін төмендетуге әкеліп соқтырады.

Швед ғалымы Н. Сванстремнің «Қытай және Орталық Азия: жаңа шекаралар?» атты еңбегінде ғалым, Қытайдың аймақтағы өсіп келе жатқан ықпалын айрықшалайды және Қытай үшін Орталық Азия экономикалық жағынан да геосаяси жағынан да маңызды деп санайды [9]. Бұл жердегі маңызды мәселе Қытайдың геосаяси ықпалының артуы Ресей Федерациясымен қатар Америка Құрама Штаттарының геостратегиялық мүдделеріне қайшы екендігі. Американдық геосаясатшы Роберт Капланның тұжырымына сәйкес, «Ресей мен Қытай аралығында соңғы онжылдықтарда орнаған стратегиялық әріптестіктің сипаты тактикалық түрде ғана. Орталық Азиядағы географиялық фактор екі ел арасында болашақта қайшылықтар тудырады және осы бағытта Қытайдың ықпалын тежеу үшін Америка Құрама Штаттары мен Ресей Федерациясы арасында Қытайға қарсы одақ құрылуы мүмкін», деп болжам жасайды [10].

Ресей және Қытай сияқты ірі державалардың ортасында орналасқан Қазақстан Республикасы үшін бұл қандай геосаяси салдар туғызуы мүмкін деген сұраққа жауапты, 2020 жылы қауіпсіздік жөніндегі Мюнхен конференциясында мемлекет басшысы К. Тоқаев төмендегідей тұжырымдайды: «Жер көлемі жағынан әлемде тоғызыншы орында тұрған Қазақстанның Қытай мен Ресейдің арасында орналасқанының артықшылығы көп дер едім. Екі елмен де тығыз байланыс орнатқаннан біздің ұтарымыз көп» [11]. Яғни, Қазақстан Республикасы, ірі геосаяси акторлардың Қазақстанның тәуелсіз сыртқы саясатымен және ұлттық мүдделерімен санасуы үшін, еліміздің геосаяси болашағын айқындау үшін, ел аумағын экономикалық өзара тиімділік және саяси ынтымақтастықтың алаңына айналдыруды мақсат тұтады. Геосаяси шынайылық жағынан қауіп-қатер төндіретін факторларды ел басшылығы дамудың басымдықтарына айналдырып отыр. Геосаяси жағдайдың ішіндегі маңыздысы – мемлекеттердің геосаяси қуаты. Олардың ішінде Қазақстан Республикасы үшін маңызды бірқатар факторларды атап өтуге болады:

Біріншісі, ұлттық аумақтың ұзақтығы, тарихи қалыптасқан мемлекеттік шекарасының жағдайы. Қазақ елі өзінің көпғасырлық тарихы барысында көптеген «қиын кезеңдерді» басынан өткерді, тарих сахнасынан жойылып кету қаупі бар сын кезеңдерді жеңіп, жаңғырып, дамудың жаңа серпіндеріне ие болды. Кез-келген тарихи толқулар мен уақыт сынынан өтіп, тәуелсіз елге айналған халықтың қайсарлығы өзгеріссіз қалды. Еліміздің геосаяси жағдайы, ерекше ұлттық менталитеті, рухани байлығы ғасырлар бойы мирас түрінде жалғасын тауып отыр. Қазақстанның маңызды жетістігінің бірі – елдің суверенді мемлекеттілігінің қалыптасуы. «Тарих толқынында» атты еңбегінде Елбасы, «Қазақстан осы ғасырдың бас кезіне дейін тарих көшінің табиғи даму жолында қалыптасқан құндылықтары мен біте қайнасқан тұтастығын сақтай білген ел», деп атап өткеніндей [12, б. 35], қазақ хандығынан бастау алған қазақ мемлекеттілігі қазіргі таңда өз даму белесінің айқын жолында келеді.

Қазақстан Республикасы әлемді аумағы бойынша 9 орынды иеленіп, Еуропа және Азияның тоғысқан жерінде, көліктік және коммуникациялық тораптардың қиылысында Батыс пен Шығысты жалғастырушы ел ретінде орналасқан. Қазақстанның экономикалық-географиялық және геосаяси артықшылықтары – еліміздің Еуразияның орталығында орналасуы, Республика арқылы ірі трансқұрлықтық көліктік-коммуникациялық жолдардың өтуі, ірі трансұлттық корпорациялардың экономикасына деген қызығушылығы болып табылады.

Екінші фактор, еліміздің географиялық жағдайына сәйкес, халықаралық аренада көпвекторлы саясат ұстануы. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 – 2030

жылдарға арналған тұжырымдамасында: «Біздің еліміз тәуелсіздік жылдары халықаралық аренада ұстанымын нығайтып, бейбітшіл және ашық мемлекет, жаһандық және өңірлік істерде сенімді әріптес ретінде орнықты. Қазақстан көпвекторлы, сындарлы және белсенді сыртқы саясатты жүзеге асыруда, қауіпсіздік, ынтымақтастық және даму салаларында жаһандық және өңірлік күн тәртібін қалыптастыру мен іске асыруда елеулі үлес қосуда. Бұл ретте ұлттық мүдделерді барынша және мызғымастықпен қорғауға, сыртқы саяси және сыртқы экономикалық басымдықтарды сындарлы түрде ілгерілетуге басты назар аударылады», деп айқындалған [13].

Елбасының 2019 жылы «Бір белдеу, бір жол» атты екінші халықаралық ынтымақтастық форумының сессиясында сөйлеген сөзінде: «Біз геосаясат пен геэкономикада кейінге қалдыруға болмайтын міндеттерді шешуге септігін тигізетін жаһандық архитектураны қалыптастыру ісіне алдағы уақытта да атсалыса береміз. Менің ойымша, мұны «Үш Д» жаңа ахуалын қалыптастыру арқылы жүзеге асыруға болады. Мұны «Үш диалог» жүргізу қажеттігі деп түсінген жөн», деп айрықшалады [14]:

– ең алдымен, ғаламдық деңгейдегі Америка Құрама Штаттарымен, Ресей Федерациясымен, Қытай Халық Республикасымен, Еуропалық Одақ елдерімен, қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінің ірі акторларымен диалог орнату;

– диалогтың екінші бағыты Еуразиялық кеңістік;

– үшінші, Еуразия экономикалық одағы, Еуропа одағы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы және Оңтүстік Шығыс Азия елдері қауымдастығы арасындағы жүйелі экономикалық диалог.

Үшінші фактор, Қазақстан Республикасы аумағы арқылы өтетін халықаралық көлік дәліздері. Зертеушілердің пікірінше, ХХІ ғ. тауарлар мен жүктердің негізгі ағымы Батыс Еуропа және Азия Тынық мұхит аймағы аралығында өтеді. Қазіргі таңда екі аймақ арасындағы сауда айналымы негізінен Үнді мұхита арқылы жүргізіледі, бұл мұхиттың үлесіне әлемдік жүк айналымының 30% тиесілі. Дегенмен, Үнді мұхитының жүктерді өткізу мүмкіндігі Малакка бұғазы мен Суэц каналына байланысты. Суэц каналы орналасқан Мысыр Араб Республикасындағы саяси дағдарыс, Сомалидегі пираттар мәселесі, Таяу Шығыстағы және Оңтүстік Шығыстағы саяси тұрақсыздық пен терроризмнің орын алуы жағдайында, құрлықтық жол арқылы жүк тасымалдануы да кеңінен орын алатындығы болжанады. Осы орайда, Қазақстан Республикасы үшін кең геосаяси мүмкіндіктер ашылады.

Қазіргі таңда мемлекетіміздің аумағы арқылы 5 халықаралық көлік дәліздері өтеді:

- Трансазиялық темір жол магистралінің Солтүстік және Оңтүстік дәліздері. Солтүстік: Батыс Еуропа - Қытай, Корея, Жапония (Достық, Нұр-Сұлтан, Петропавловск);
- Оңтүстік: Оңтүстік-Шығыс Еуропа-Қытай-Оңтүстік-Шығыс Азия (Достық-Сарыағаш);
- Солтүстік-Оңтүстік дәлізі. Солтүстік Еуропа – Парсы Шығанағы елдері (Ақтау-Орал-Атырау);
- ТРАСЕКА. Шығыс Еуропа-Оңтүстік Кавказ-Каспий теңізі-Орталық Азия.

Қазіргі таңда Ресепублика тарапынан әлемдік мұхиттарға шығу мүмкіндігі қарастырылып жатыр. 2018 жылы Сочиде өткен Еуразиялық экономикалық кеңес отырысында Н.Назарбаев, Каспий мен Қара теңіздің арасында кеме жүргізуге арналған «Еуразия» атты каналдың құрылысы жобасы туралы сөз қозғаған. 700 километрге созылатын, 75 млн тонна жүктерді өткізу қарқыны жоспарланған Жоба Қазақстан үшін тиімді геосаяси жоба болатындығы сөзсіз.

Каспий маңында өндірілетін энергетикалық қорларды тасымалдау үшін әлемдік мұхиттарға шығуға және Канал құрылысы арқылы Орталық Азия және Қытай Халық Республикасынан жүктердің тасымалдануына кең мүмкіндіктер ашылады. Қазіргі таңда Қазақстан мұнайды тасымалдау үшін Ресейлік «Баку-Тбилиси-Жейхан» құбырын пайдалануға мұқтаж. Ақтау портынан бастау алатын мұнайды теңіз жолы арқылы

тасымалдау қазақстандық компанияларға еуропалық нарыққа тікелей шығуға мүмкіндік береді.

Еуразия каналы өтетін елді мекендерде жаңа қалалар пайда болып, қосымша жұмыс күшімен тұрғындар қамтылады. Бұл елдің әлеуетін арттырады. Жаңа порттар, завод, әуежайлар, еркін экономикалық аймақтар Каспий жағалауында пайда болады. Жерорта теңізі және Қара теңізге шығатын канал, Каспий жағалауындағы елдердің геосаяси жағдайын өзгертіп, олардың теңіз державаларына айналуына мүмкіндік туғызады. Сарапшылардың пікірінше, канал құрылысы аяқталып, жоба іске қосылған жағдайда Қазақстанның халықаралық жағдайы өзгереді. Әлемдік саудада маңызды және өмірлік қажетті көлік тораптарына айнала отыра, канал маңызды геостратегиялық алаңға айналады. Жобаға Иран және Әзірбайжан қосылған жағдайда, аймақта ОПЕК сияқты жаңа мұнай өндіруші елдердің интеграциялық тобы пайда болады. Сонымен қатар, Иран Ислам Республикасы жоспарлап отырған Каспий теңізі мен Парсы шығанағын жалғастырушы канал іске қосылса, Қазақстан және Орталық Азия еркін түрде Парсы Шығанағына да жол ашады. Бұл Өзбекстан Республикасының «Өзбекстан-Түркменстан-Иран-Парсы Шығанағы» арқылы газ тасымалдайтын құбырына қарағанда артықшылыққа ие жоба.

Төртінші фактор, Қазақстан Республикасы үшін ұлттық қауіпсіздіктің, ұлттық мүдделердің басымдығы және қамтамасыз етілуі.

Орталық Азия аймағы сауда жолдарының өзегі ретінде, халықтардың сауда мен мәдени алмасуда маңызды рөл атқарады. Алайда, Орталық Азияның бұл географиялық артықшылығы бүгінде қауіп-қатерлердің легін тудырушы фактор. Географиялық жақындығының арқасында Ауғанстаннан сыртқы әлемге тасымалданатын есірткі контрабандасының негізгі арнасына айналды. Орталық Азиядағы халықаралық есірткі саудасы халықтың денсаулығына, қоғамдық тәртіпке және аймақтағы тиісті елдердің қаржылық кірістеріне елеулі қатер төндіріп қана қоймайды, аймақтағы есірткі саудасы террористік және экстремистік ұйымдардың қызметімен тығыз байланысты. Есірткі саудасынан түсетін кірістер, Талибан, Әл-Қаида және Өзбекстан Ислам Қозғалысы, Шыңжаңдағы Шығыс Түркістан Ислам Қозғалысы түріндегі Орталық Азия мен Ауғанстандағы, Қытайдағы террористік және экстремистік ұйымдардың маңызды қаржылық көзі болып табылады.

Бесінші фактор, ұлттың рухани дамуы, ұлттық бірегейлігі, әлеуметтік тұрғыда біріге білуі. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік туралы Заңының 6 бабында Ұлттық қауіпсіздіктің негізгі қауіп қатерлеріне демографиялық ахуалдың нашарлауы, заңсыз көші-қон, терроризм, экстремизм, ұлтаралық қақтығыстар, экологиялық, экономикалық қауіпсіздіктермен қатар, «Қазақстан Республикасы халқының мәдени және рухани мұрасынан айырылуы» қауіп-қатерлердің негізгі түріне жатқызылған [15]. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» [16], деп айқындағанындай ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басты бағыты – ұлттың ділін, тілін, мәдениетін, ерекшелігін сақтап, жаһандану кезеңіндегі ғылым мен технологияның озық идеяларымен ұштастыру болып табылады. Мемлекеттік «Рухани жаңғыру» бағдарламасы - бұл тек қазақ қоғамының руханилығын нығайту ғана емес, сонымен бірге елдің жалпы ұлттық қауіпсіздігінің ішкі өзегі. Мәдени және діни қауіпсіздікпен қатар, «Рухани жаңғыру» білім беру жүйесінің және ақпараттық қауіпсіздіктің қамтамасыз етілуіне де қатысты.

Қорытынды. *Біріншіден,* Шығыс пен Батыстың тоғысында орналасқан Қазақстан, Азиядан Еуропаға тартқан алғашқы трансұлттық дәліздердің бірі - Ұлы Жібек жолының ықпалымен түрлі мәдениеттерді, құндылықтарды бойына сіңірген, бірегей әлеуметтік-аумақтық бірлік ретінде қалыптасқан. Қазақ халқының көшпелі өмір салты, қазақ халқының геосаяси артықшылығы, ерекшелігі ретіндегі қонақжайлық, басқа халықтардың

мәдени құндылықтарына деген толеранттық көзқарастары негізінде ХХ ғ. соңы мен – ХХІ ғ. басында әлемдік қауымдастықтағы өз орны бар, сыртқы саясатының принциптері мен негізгі басымдықтары қалыптасқан тәуелсіз мемлекетке айналды.

Екіншіден, геосаясаттағы маңызды бағыт - ұлттық қауіпсіздікті, оның ішінде ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, заман талабы, себебі бұқаралық ақпарат құралдары халық санасына ықпал ететін геосаяси фактор. Ақпараттық технологиялар арқылы бұқараның санасына айла-шарғы жасалынып, мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігіне де қауіп төнеді. Қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасы ақпараттық қауіпсіздігіндегі үрделі мәселенің бірі, еліміздегі орын алып жатқан оқиғаларға қатысты, ресми билік тарапынан ақпараттардың дер кезінде берілмеуі. 2020 жылы ақпан айында орын алған Қордайда жаппай тәртіп бұзушылықтарды ұйымдастырып, әлеуметтік желілер арқылы тез, оперативті түрде үшінші бір арандатушылар тарапының белсенді түрде жалған, шындыққа жанаспайтын ақпараттық алмасуының нәтижесі теріс нәтижелерге алып келгенін аңғару қиын емес.

Үшіншіден, Қазақстанның геосаяси жағдайына үлкен ықпалын тигізетін фактор - ірі державалардың геосаяси мүдделері. Қытай үшін: энергоқорларын тасымалдау, «Бір белдеу бір жол» Жібек жолының экономикалық белдеуі жобасын жүзеге асыру, Қазақстан халқын қытай азаматтарымен ассимиляцияға ұшырату. Ресей үшін: өз ықпалын жоғалтпау, жергілікті орыс ұлтына қамқор болу, басқа күштердің экономикалық үстемдігіне жол бермеу. АҚШ үшін: «Үлкен Орталық Азия» жобасын іске асыру, «басқарылатын қақтығыс арқылы» аймақ басшыларына ықпал жасау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Mackinder H.J. The geographical pivot of history The. Geographical Journal, 1904,N23, P. 421-437.
2. Ветренко И.А. Евразийская интеграция как стратегический выбор России // Евразийская интеграция: экономика, право, политика, 2020, №1, С.78-83. DOI 10.22394/2073-2929-2020-1-78-83
3. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. М.: Международные отношения, 1998, 280 с.
4. Mercille J. The radical geopolitics of US foreign policy: Geopolitical and geoeconomic logics of power // Political Geography, 2008, Vol.27, P.570-586.
5. Starr F.A Partnership for Central Asia // Foreign Affairs. 2005. Мына сілтемеде: http://www.cfr.org/publication/8937/partnership_for_central_asia.html (20 қаңтар 2021)
6. Sultanov Sh. M. Geopolitics of Central Asia: From Confrontation and Mined Borders to Restoration of Cooperation and Strategic Partnership // Administrative consulting. 2020, N 1, P. 20–26.
7. The U.S. Congress Silk Road Strategy Act of 1999. Мына сілтемеде: <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/house-bill/1152> (21 ақпан 2021)
8. United States Strategy for Central Asia 2019–2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity: Report of the Bureau of South and Central Asian Affairs // U. S. Department of State. 2020. <https://www.state.gov/united-states-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity/>
9. Niklas Swanström China and Greater Central Asia: New Frontiers? Central Asia – Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2011, Мына сілтемеде: https://isdpr.eu/content/uploads/images/stories/isdpr-main-pdf/2011_swanstrom_china-and-greater-central-asia.pdf (21 ақпан 2021)
10. Kaplan R.D. The Geography of Chinese Power // Foreign Affairs, 2010, vol.89, №3 Мына сілтемеде: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2010-05-01/geography-chinese-power> (23 қаңтар 2021)
11. «Орталық Азияның геосаясаттағы маңызы арта түседі». Тоқаевтың Мюнхен конференциясында айтқан өзекті ойлары. 2020. Мына сілтемеде:

<https://informburo.kz/kaz/orta-aziyany-geosayasattay-mayzy-arta-tsed-toaevty-myunhen-konferenciyasyn-da-aytan-zekt-oylary.html> (23 қаңтар 2021)

12. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Мына сілтемеде: https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/ (28 қаңтар 2020)

13. Нұрсұлтан Назарбаев жаңа геосаяси ахуалдың «Үш Д» үлгісін ұсынды. 2019. Мына сілтемеде:

https://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/nursultan-nazarbaev-zhana-geosayasi-ahualdyn-ush-d-ulgisin-usyndy (2 ақпан 2021)

14. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003, 288 б.

15. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы. Мына сілтемеде: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527> (10 ақпан 2021)

16. Н. Назарбаев Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 2017. Мына сілтемеде: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (15 ақпан 2021)

Аннотация: Геополитика – это концепции для обоснования внешней и внутренней политики государств на основе территориально-географических условий страны, которые вместе с материальными и моральными ресурсами государства позволяют добиваться осуществления своих целей, интересов и стратегии на мировой политике. В современных политических реалиях наблюдается повышенный интерес к геополитическим проблемам, выявлению роли геополитических факторов как объективной основе определения интересов государств, соотношения сил на межгосударственном, региональном и глобальном уровнях, разработки геополитических доктрин и соответствующих моделей геополитического поведения. В статье рассматриваются основные проблемы геополитического развития Республики Казахстан. Анализируются основные внешнеполитические приоритеты и механизмы их реализации на современном этапе. Выявляются геополитические интересы РФ, США, КНР в регионе Центральной Азии. Рассмотрена влияния геополитической культуры на систему ценностей казахстанского общества.

Ключевые слова: геополитика, геостратегия, внешняя политика, геополитическое влияние, географическое положение, геокультура и общественные ценности.

Abstract Geopolitics are concepts for substantiating the foreign and domestic policies of states based on the territorial and geographical conditions of the country, which, together with the material and moral resources of the state, make it possible to achieve their goals, interests and strategies in world politics. In modern political realities, there is an increased interest in geopolitical problems, identifying the role of geopolitical factors as an objective basis for determining the interests of states, the balance of power at the interstate, regional and global levels, the development of geopolitical doctrines and corresponding models of geopolitical behavior. The article examines the main problems of the geopolitical development of the Republic of Kazakhstan. The main foreign policy priorities and mechanisms for their implementation at the present stage are analyzed. The geopolitical interests of the Russian Federation, the USA, the PRC in the Central Asian region are revealed. The influence of geopolitical culture on the value system of the Kazakh society is considered.

Key words: geopolitics, geostrategy, foreign policy, geopolitical influence, geographical position, geoculture and social values.